

GRZEGORZ SMYK (Lublin)

Rusyfikacja obsady personalnej organów zarządu gubernialnego Królestwa Polskiego w latach 1867–1915

I. Wybuch i klęska powstania styczniowego wywołały w Rosji wzrost nastrojów antypolskich oraz spowodowały zasadniczą zmianę polityki władz carskich wobec Królestwa Polskiego. Po krótkim okresie ustępstw politycznych Aleksandra II w czasie tak zwanej „odwilży po sewastopolskiej” i fiasku reform Aleksandra Wielopolskiego zmierzających do odbudowy autonomii Królestwa, w Petersburgu podjęto decyzje o konsekwentnym i ostatecznym zniesieniu wszystkich odrębności prawno-ustrojowych Królestwa i unifikacji tych ziem z wewnętrznymi prowincjami Cesarstwa. Realizacja planów unifikacyjnych w praktyce przybrała formę bezwzględnych działań rusyfikacyjnych, którymi zostały objęte wszystkie dziedziny życia publicznego i społecznego Królestwa, w tym i aparat zarządu cywilnego. W okresie zaledwie dziesięciu lat po upadku powstania styczniowego likwidacji uległy wszystkie centralne instytucje administracyjne Królestwa, a zreorganizowaną według wzorów rosyjskich administrację terenową podporządkowano właściwym resortowo ministrom w Petersburgu¹. W zamierzeniach władz carskich przekształceniom ustrojowym w organach zarządu cywilnego Królestwa miała towarzyszyć równoczesna wymiana całej miejscowej kadry urzędniczej. Polaków zajmujących

¹ A. Korobowicz, W. Witkowski, *Ustrój i prawo na ziemiach polskich. Od rozbiórów do odzyskania niepodległości*, Lublin 1994, s. 79-80; K. Grzybowski, *Historia państwa i prawa*, t. IV, Od uwłaszczenia do odrodzenia Państwa, Warszawa 1982, s. 62-67; S. Kutrzeba, *Historia ustroju Polski w zarysie*, Lwów 1920, t. III, s. 139-142; B. Winiański, *Ustrój polityczny ziem polskich w XIX w.*, Poznań 1923, s. 135-139. Dążenie władz carskich do likwidacji odrębności administracyjnej Królestwa Polskiego pozostawało w ścisłym związku z procesami unifikacyjnymi wewnątrz imperium rosyjskiego. Objęły one także i te prowincje, które jak Wielkie Księstwo Finlandzkie nie przejawiały tendencji niepodległościowych czy choćby separatystycznych. B. Szordykowska, *Rola języka rosyjskiego w planach unifikacji Finlandii z Rosją na przełomie XIX i XX w.*, *Przegląd Humanistyczny* (dalej PHum) 1990, nr 1, s. 99-123; J. Kucharzewski, *Od białego do czerwonego caratu*, Warszawa 1990, s. 386-390.

dotąd niemal wszystkie stanowiska służbowe w administracji cywilnej planowano szybko zastąpić lojalnymi wobec rządu urzędnikami pochodzenia rosyjskiego, sprowadzonymi do służby w Królestwie z wewnętrznych guberni Cesarstwa. Według władz carskich tylko urzędnicy pochodzenia rosyjskiego mogli skutecznie wprowadzić w życie nowy kształt ustroju administracyjnego w Królestwie. Zakładano także, że masowy napływ tych urzędników wraz z rodzinami wydatnie przyczyni się do upodobnienia tego kraju do jednej z wewnętrznych prowincji Imperium².

Korpus urzędników cywilnych w Królestwie Polskim po powstaniu styczniowym nie był dotychczas przedmiotem kompleksowych badań naukowych. W literaturze historyczno-prawnej koncentrowano się przede wszystkim na analizie zagadnień związanych z organizacją i funkcjonowaniem organów administracji cywilnej oraz innych władz państwowych Rosji i Królestwa Polskiego³. Problematyka obsady personalnej była z reguły traktowana marginalnie lub wręcz pomijana. Wyjątek w tym względzie stanowią opublikowane w ostatnich latach dwa opracowania poświęcone tej tematyce. I. Ihnatowicz w artykule „Radcy i asesory w Piotrkowie Trybunalskim” podjął kwestię składu osobowego organów administracji rosyjskiej w guberni piotrkowskiej w latach 1887 i 1893⁴. J. Kozłowski natomiast, w opracowaniu „Wyżsi urzędnicy gubernialni i powiatowi w Królestwie Polskim w latach 1867–1875” przedstawił obsadę personalną stanowisk: gubernatorów, wicegubernatorów i naczelników powiatów w pierwszych siedmiu latach funkcjonowania nowego, rosyjskiego aparatu zarządu cywilnego w Królestwie Polskim⁵.

² K. Groniowski, *Walka Milutina z Bergiem. Spór o reorganizację Królestwa Polskiego po roku 1863*, Kwartalnik Historyczny (dalej KH) 1962, r. LXIX, nr 4, s. 892–899; S. Krzemiński, *Dwadzieścia pięć lat Rosji w Polsce (1863–1888)*, Lwów 1892, s. 118–124; J. Targowski, *Komitet Urządzający i jego ludzie*, Przegląd Historyczny (dalej PH) 1937, t. XIV, z. 1, s. 11–18; W. Śliwowska, *Petersburg i społeczeństwo rosyjskie wobec kwestii polskiej w przededniu i w czasie powstania styczniowego*, [w:] *Powstanie Styczniowe*, Warszawa 1990, s. 541–566; P. Wandycz, *Pod zaborami*, Warszawa 1994, s. 217; J. Feldman, *Sprawa polska w latach 1864–1894*, [w:] *Pamiętnik V powszechnego zjazdu historyków polskich w Warszawie*, Lwów 1930, t. I, s. 440–441.

³ A. Okolski, *Wykład prawa administracyjnego i prawa administracyjnego obowiązującego w Królestwie Polskim*, Warszawa 1880, t. I; F. Kasperek, *Prawo polityczne ogólne, z uwzględnieniem austriackiego wraz ze wstępną nauką ogólną o państwie*, Kraków 1877–1881, t. II, S. Askenazy, *Sto lat zarządu w Królestwie Polskim (1800–1900)*, Lwów 1901; H. Izdebski, *Historia administracji*, Warszawa 1984; C. Ohryzko-Włodarska, *Organizacja władz włościańskich w Królestwie Polskim i ich pozostałość aktowa*, Warszawa 1973; P. A. Zajonczkowski, *Prawitielstwiennyj apparat samodierżawnoj Rossiji w XIX w.*, Moskwa 1978; W.G. Czernucha, *Wnutriennaja politika carizma s sierediny 50-ch do naczala 80-ch g. XIX w.*, Leningrad 1978.

⁴ I. Ihnatowicz, *Radcy i asesory w Piotrkowie Trybunalskim*, [w:] *Losy Polaków w XIX–XX wieku. Studia ofiarowane Prof. S. Kieniewiczowi w osiemdziesiąt rocznicę Jego urodzin*, Warszawa 1987, s. 615–621.

⁵ J. Kozłowski, *Wyżsi urzędnicy gubernialni i powiatowi w Królestwie Polskim w latach 1867–1875*, PH 1996, t. LXXXVII, z. 4, s. 819–841.

Wobec braku wyczerpujących analiz problematyki obsady personalnej organów administracji cywilnej Królestwa Polskiego drugiej połowy XIX wieku, celowe wydawało się podjęcie tego zagadnienia. Zamierzeniem moim było przedstawienie stosunków narodowościowych w korpusie urzędników cywilnych zatrudnianych w organach zarządu gubernialnego Królestwa w latach 1867–1915 oraz omówienie przebiegu rusyfikacji tego środowiska, w konsekwencji zaś weryfikacja, w szerszym niż to dotąd czyniono zakresie, utartych w doktrynie poglądów na ten temat. W historiografii XIX i pierwszej połowy XX wieku upowszechniło się bowiem nie poparte badaniami empirycznymi przekonanie, że władze carskie szybko i konsekwentnie doprowadziły do rusyfikacji całej obsady personalnej zarządu cywilnego Królestwa. Teza ta jest podtrzymywana również w literaturze współczesnej⁶.

Tymczasem już pobieżna lektura oficjalnych spisów urzędników administracji cywilnej, wskazywała, że przez cały okres funkcjonowania rosyjskiego zarządu cywilnego w Królestwie, znaczny procent w nim zatrudnionych stanowiły osoby polskiego pochodzenia. W pewnym zakresie zdawały się to potwierdzać również wyniki powołanych wyżej badań I. Ihnatowicza. Podobne ustalenia przyniosły też podjęte przez A. Korobowicza badania nad sądownictwem Królestwa Polskiego w okresie po reformie sądowej z 1876 r. Ustalił on, że rusyfikacja obsady personalnej sądownictwa napotykała wiele trudności i następowała znacznie wolniej niż wynikało to z pierwotnych zamierzeń władz carskich⁷. Podobne tendencje mogły przynajmniej częściowo dotyczyć również administracji cywilnej.

Podstawę materiałową niniejszej pracy stanowiły przede wszystkim źródła rękopiśmienne. Zostały one zebrane podczas kwerendy w licznych zespołach akt znajdujących się w Archiwach Państwowych w Lublinie, Radomiu, Kielcach, Płocku, Łodzi, Białymstoku, Warszawie i Suwałkach. Wśród źródeł wykorzystanych w tej pracy znalazły się w szczególności sporządzane w każdej guberni spisy urzędników zawierające dane dotyczące ich wyznania, wykształcenia, daty objęcia stanowiska, stażu służby, klasy, rangi, wynagrodzenia i uposażenia, czasem także stanu cywilnego. Najbardziej istotne w tej grupie źródeł były jednak akta osobowe poszczególnych urzędników, tak zwane „formularnyje spiski o służbie”, czyli listy stanu służby. Ponadto korzystałem z zachowanych dość licznie wykazów urzędników poszczególnych władz gubernialnych z podziałem na prawosławnych, katolików i należących do innych wyznań. Ze względu na przedmiot tego opracowania

⁶ Kwestia ta w większości opracowań kwitowana jest jednym–dwoma zdaniem: „(...) nowa organizacja organów administracyjnych usuwała z nich Polaków, wprowadzając całkowicie rosyjski element biurokratyczny.”, J. B u s z k o, *Historia Polski 1864–1948*, Warszawa 1984, s. 73; „(...) Administracja obsadzana była przez przybyłych z cesarstwa Rosjan. Tylko w niektórych jej działach, na podrzędnych stanowiskach, pozostali urzędnicy polscy” K. G r o n i o w s k i, J. S k o w r o n e k, *Historia Polski 1795–1914*, Warszawa 1987, s. 180.

⁷ A. Korobowicz, *Sądownictwo Królestwa Polskiego 1876–1915*, Lublin 1995.

ogromne znaczenie miały, należące do źródeł drukowanych, wydawane co-rocennie w każdej guberni Pamiatnyje Kniżki i Adres Kalendary.

Obsada personalna poszczególnych stanowisk służbowych omówiona została według ich miejsca w hierarchii urzędniczej. Dla zachowania większej przejrzystości obrazu, łącznie analizowane były stosunki narodowościowe w odpowiadających sobie organach wszystkich dziesięciu guberni Królestwa Polskiego. Podkreślić w tym miejscu należy, iż badaniami objęci zostali tylko tak zwani „urzędnicy klasowi”, pominięci zaś „urzędnicy do pisma”. Stosunki narodowościowe ustalane były przede wszystkim na podstawie danych dotyczących wyznania poszczególnych osób. W ślad za ustawodawstwem rosyjskim przyjąłem bowiem założenie, iż wyznanie określa narodowość, według zasady: rzymski katolik to Polak, prawosławny – Rosjanin, ewangelik – Niemiec. Było to oczywiście pewne uproszczenie, uzasadnione jednak wobec braku innych możliwości określenia pochodzenia narodowego funkcjonariuszy zarządu gubernialnego, zwłaszcza iż ryzyko błędu wydawało się tu stosunkowo niewielkie. Drugie kryterium ustalenia narodowości urzędników cywilnych stanowiło miejsce ich urodzenia i ukończenia szkoły. Istotne były tu również informacje dotyczące wcześniejszego przebiegu służby poszczególnych urzędników oraz samo brzmienie ich imion i nazwisk. Miały one jednak znaczenie wyłącznie pomocnicze, zwłaszcza ostatnie z wymienionych kryteriów mogło być – jako zawodne – uwzględniane tylko wtedy, gdy nie budziło wątpliwości w świetle innych ustaleń.

II. Ukazem z 19. / 31. XII. 1866 r. została wprowadzona w Królestwie nowa, wzorowana na rosyjskiej, ustawa o zarządzie gubernialnym i powiatowym⁸. Zniosła ona dotychczasowy podział terytorialny kraju oraz zmieniła organizację pośrednich władz cywilnych, dostosowując je do modelu administracji terenowej w Cesarstwie. Z dniem 1. / 13. I. 1867 r. Królestwo zostało podzielone na dziesięć guberni: warszawską, lubelską, radomską, kielecką, kaliską, piotrkowską, płocką, łomżyńską, suwalską i siedlecką⁹. W 1912 r. na skutek wydzielenia z generał – gubernatorstwa warszawskiego guberni chełmskiej i podporządkowania jej w części spraw generał – gubernatorowi kijowskiemu, zaś w części bezpośrednio ministrowi spraw wewnętrznych w Petersburgu, likwidacji uległa gubernia siedlecka, a ogólna liczba guberni w Królestwie zmniejszyła się do dziewięciu¹⁰.

⁸ Ustawa o zarządzie gubernialnym i powiatowym w guberniach Królestwa Polskiego (dalej Ustawa o zarządzie gubernialnym i powiatowym), Dziennik Praw (dalej DPKP), t. 66, s. 115–193, art. 1–131.

⁹ Tamże, s. 119, art. 1.

¹⁰ Ustawa o utworzeniu guberni chełmskiej z 23. VI. / 6. VII. 1912 r. (Ob obrazowaniu iz wostocznych czastiej Liublinskoj i Siedleckoj gubernij osobo Chołmskoj guberni, s izjatijem jeja iz uprawlenija Warszawskiego generał – gubernatora), Sobranije Uzakonienij i Rasporiazenij Prawitelstwa (dalej SUiRP) 1912, nr 128, s. 1120. Problematyka wydzielenia guberni chełmskiej z Królestwa Polskiego została szczegółowo przedstawiona w pracy A. Wrzyszcza, *Gubernia chełmska. Zarys ustrojowy*, Lublin 1997.

Zarząd guberniami ustawa powierzyła rządowi gubernialnym, kierowanym jednoosobowo przez gubernatorów. Do 1868 r. rządy gubernialne w zakresie administracji ogólnej podlegały zwierzchnictwu Komisji Rządowej Spraw Wewnętrznych, a po jej likwidacji rosyjskiemu Ministerstwu Spraw Wewnętrznych. W pozostałych sprawach podporządkowane były właściwym resortom ministerstwom w Petersburgu. Ogólny nadzór nad działalnością rządów gubernialnych sprawował namiestnik, a od 1874 r. generał – gubernator warszawski¹¹. Organami guberni byli: gubernator, wicegubernator i rząd gubernialny. Kompetencje własne tych trzech ośrodków władzy w guberni zostały przez ustawę szczegółowo wymienione i ściśle rozgraniczone. Zwierzchnikiem guberni był gubernator. W ramach przyznanych mu wyłącznie uprawnień, gubernator działał albo bezpośrednio przez podległe mu organy, albo za pośrednictwem rządu gubernialnego. Stąd też gubernator i rząd gubernialny posiadali oddzielne kancelarie. Pomocnikiem i zastępcą gubernatora w zarządzie gubernią był wicegubernator. Organem kolegialnym guberni był rząd gubernialny. Jego prezydium stanowili: gubernator, wicegubernator oraz radcy i asesory kierujący wydziałami. Według ustawy z 1866 r. rządy gubernialne składały się z kancelarii prezydyalnej rządu, nazywanej również wydziałem ogólnym, którą kierował sekretarz gubernialny oraz siedmiu wydziałów: administracyjnego, wojskowo – policyjnego, skarbowego, dóbr rządowych, prawnego, lekarskiego i ubezpieczeniowego pod kierunkiem radców i asesorów. Ponadto przy każdym rządzie gubernialnym istniały: archiwum, drukarnia i redakcja dziennika gubernialnego¹². W późniejszym okresie liczba wydziałów ulegała zmianom. Po likwidacji Rady Budowniczej w 1867 r., w następnych latach w rządach gubernialnych powołano wydziały budownicze¹³. Utworzone w 1869 r. w każdej guberni Królestwa izby skarbowe przejęły kompetencje wydziałów skarbowego i dóbr rządowych¹⁴. W 1901 r., w związku z reformą ubezpieczeń, zniesione zostały wydziały ubezpieczeniowe rządów gubernialnych, a ich kompetencje przeszły na Warszawski Zarząd Wzajemnych Ubezpieczeń Budynków od Ognia¹⁵.

¹¹ Dodatkowe przepisy do Najwyższej Zatwierdzonej 19. / 31. grudnia 1866 r. ustawy o zarządzie gubernialnym i powiatowym w guberniach Królestwa Polskiego z 29. II. / 12. III. 1868 r., DPKP, t. 68, s. 27; A. Okolski, op. cit., s. 227–228; J. Zaborowska, *Ustrój, dzieje i akta kancelarii gubernatora warszawskiego z lat 1866–1917*, Archeion 1969, r. LI, s. 144; A. Kopiczyńska, *Kancelaria gubernatora łomżyńskiego w latach 1867–1918 – Funkcje i procesy akotworcze*, Archeion 1988, r. LXXXIV, s. 38–39; K. Grzybowski, op. cit., s. 75.

¹² Ustawa o zarządzie gubernialnym i powiatowym, s. 119–135, art. 3–33; A. Okolski, op. cit., s. 228; J. Godlewska, *Rząd Gubernialny Lubelski 1867–1918*, Warszawa 1978, s. 5–7; A. Nikiforuk, *Kancelaria rządu gubernialnego łomżyńskiego z lat 1867–1918*, Archeion 1984, r. LXXXVIII, s. 196–198.

¹³ Ukaz z 20. VII. / 1. VIII. 1867 r., DPKP, t. 67, s. 229, art. 6–9; J. Godlewska, op. cit., s. 6.

¹⁴ Ukaz z 26. III. / 7. IV. 1869 r., DPKP, t. 69, s. 199–201, art. 8 i 9.

¹⁵ Ukaz z 10. / 22. VI. 1900 r., SUiRP 1900, nr 163, s. 5597–6000; J. Godlewska, op. cit., s. 8.

III. 1. Najwyższymi przedstawicielami cywilnych władz administracyjnych w guberniach Królestwa Polskiego po 1866 r. byli gubernatorzy i wicegubernatorzy. W hierarchii stanowisk służbowych należeli oni do wysokich IV i V klasy urzędów, których obsada personalna zależała od bezpośredniej nominacji cesarskiej¹⁶. Gubernatorzy jako reprezentanci rządu w podległych im guberniach sprawowali ogólne kierownictwo i zwierzchni nadzór nad prawidłowym funkcjonowaniem urzędów gubernialnych, powiatowych i gminnych. Przewodniczyli obradom rządów gubernialnych, w których wraz z kierownikami wydziałów kolegialnie podejmowali decyzje, głównie w sprawach administracyjnych, gospodarczych i społecznych powierzonych im guberni. Ponadto, ustawa o zarządzie gubernialnym i powiatowym z 1866 r. wyposażała gubernatorów w szerokie kompetencje własne, w zakresie których podejmowali oni decyzje jednoosobowo. Dotyczyły one przede wszystkim spraw politycznych i policyjnych, związanych z utrzymaniem porządku i bezpieczeństwa wewnętrznego guberni, z natury objętych tajemnicą państwową i wymagających szybkich decyzji i egzekutywy¹⁷. Zastępcami gubernatorów, a zarazem ich najbliższymi współpracownikami byli wicegubernatorzy. W razie choroby, śmierci lub nieobecności gubernatorów wicegubernatorzy przejmowali przejściowo wszystkie ich uprawnienia i obowiązki służbowe na terenie guberni. Oprócz tego ustawa o zarządzie gubernialnym i powiatowym przyznała im, wzorem gubernatorów, szczegółowe kompetencje własne. Do najważniejszych obowiązków wicegubernatorów należał bezpośredni nadzór nad bieżącym funkcjonowaniem i kierunkiem prac rządów gubernialnych oraz kontrola prawidłowego wykonywania decyzji podejmowanych przez gubernatorów i rządy gubernialne¹⁸.

Polityczno-policyjny charakter stanowisk gubernatorów i wicegubernatorów przesądził o tym, że po stłumieniu powstania styczniowego posady te z założenia stały się niedostępne dla Polaków. Był to niewątpliwie jeden z pierwszych przejawów represyjnej polityki władz carskich wobec odrębnego dotąd od rosyjskiego korpusu urzędników cywilnych Królestwa Polskiego. W okresie międzypowstaniowym, poza urzędem namiestnika, stanowiska dyrektorów głównych w komisjach rządowych oraz prezesów komisji wojewódzkich, a po 1837 r. gubernatorów cywilnych zajmowali niemal bez wyjątku urzędnicy polskiego pochodzenia¹⁹. Po wybuchu powstania styczniowego stan ten uległ gwałtownej zmianie. Do marca 1864 r., a więc w ciągu jednego roku, wszyscy Polacy zajmujący takie posady zostali zdymisjonowani.

¹⁶ Etaty zarządów gubernialnych i powiatowych w guberniach Królestwa Polskiego (dalej Etaty zarządów gubernialnych i powiatowych) z 19. / 31. XII. 1866 r., DPKP, t. 66, s. 225; Ustawa o zarządzie gubernialnym i powiatowym, s. 121, art. 7.

¹⁷ Ustawa o zarządzie gubernialnym i powiatowym, s. 121–127, art. 6–19.

¹⁸ Tamże, s. 127–133, art. 20–29.

¹⁹ I. Ihnatowicz, *Vademecum do badań nad historią XIX i XX wieku*, Warszawa 1971, t. II, s. 171–177.

Ich miejsce zajęli Rosjanie przenoszeni często do zarządu cywilnego wprost ze służby wojskowej²⁰. Po reformie zarządu gubernialnego w 1866 r. wszystkie stanowiska gubernatorów i wicegubernatorów do końca istnienia Królestwa Polskiego zajmowali wyłącznie urzędnicy pochodzenia rosyjskiego. W ten sposób już od połowy lat sześćdziesiątych władze carskie zapewniły sobie pełną kontrolę i zwierzchni nadzór nad całym aparatem zarządu gubernialnego w Królestwie²¹.

2. Kancelarie gubernatorów stanowiły aparat pomocniczy i wykonawczy powołany do załatwiania spraw powierzonych gubernatorom do ich osobistego rozporządzenia bez udziału rządów gubernialnych, a więc spraw o charakterze politycznym i policyjno-wojskowym. Według dołączonego do ustawy etatu, każda kancelaria miała składać się z pięciu urzędników merytorycznych, to jest: zarządzającego kancelarią (*prawiciel kancelarii*) i jego pomocnika (*pomoszcznik prawiciela kancelarii*), należących do VII i VIII klasy urzędów, urzędnika do specjalnych poruczeń VIII klasy (*czinownik osobych poruczeń*), oficera sztabowego – inspektora straży ziemskiej VI klasy i oficera zapasowego straży ziemskiej VIII klasy. Personel kancelarii uzupełniało 3 – 4 urzędników kancelaryjnych²². W związku z tym, że kancelarie stanowiły organy pomocnicze gubernatorów w zakresie wykonywania przez nich kompetencji własnych, urzędnicy kancelarii podlegali służbowo bezpośrednio gubernatorom, tym ostatnim zaś pozostawiono dużą swobodę w dobieraniu współpracowników. Tylko oficerowie straży ziemskiej byli powoływani odgórnie, przez ministra spraw wewnętrznych, i w żadnym wypadku nie mogli być krewnymi gubernatorów²³.

Źródła archiwalne jak i oficjalne wykazy urzędników państwowych publikowane corocznie w „Pamiętnych Książkach” poszczególnych guberni pozwalają stwierdzić, że posady zarządzających w kancelariach gubernatorów przez cały blisko pięćdziesięcioletni okres ich funkcjonowania zajmowali wyłącznie urzędnicy pochodzenia rosyjskiego²⁴. Stan ten można tłumaczyć za-

²⁰ Rocznik Urzędowy Królestwa Polskiego, Warszawa 1865, s. 139–537.

²¹ I. Ihnatowicz, *Vademecum...*, s. 172–180; S. Krzemiński, op. cit., s. 130–132; S. Askenazy, op. cit., s. 51–57.

²² Etyaty rządów gubernialnych i powiatowych, s. 224–237; J. Zaborowska, op. cit., s. 146–148; A. Kopiczyńska, op. cit., s. 37–50.

²³ A. Kopiczyńska, op. cit., s. 41–42; J. Zaborowska, op. cit., s. 146; J. Tomczyk, *Przewodnik po zespole akt kancelarii gubernatora lubelskiego z lat 1866–1917*, Warszawa 1966, s. XIV–XV.

²⁴ Wykazy urzędników cywilnych zatrudnionych w latach 1867–1915 w organach zarządu gubernialnego: lubelskiego – Archiwum Państwowe w Lublinie (dalej APL), Rząd Gubernialny Lubelski (dalej RGL), nr: 1867: 185, n.fol.; 1869: 271, n.fol.; 1870: 235, k. 2–24; 1871: 36, n.fol.; 1872: 60, n.fol.; 1873: 4, k. 2–24; 1874: 88, n.fol.; 1875: 31, n.fol.; 1876: 36, n.fol.; 1877: 13, k. 3–25; 1878: 1, n.fol.; 1879: 3, n.fol.; 1880: 45, n.fol.; 1881: 58, n.fol.; 1883: 143, n.fol.; 1886: 12, k. 137–154; 1887: 15, n.fol.; 1888: 216a I–V, n.fol.; 1889: 7, n.fol.; 1890: 6, k. 33–70; 1891: 3, k. 20–38; 1892: 2, k. 4–26; 1893: 6, n.fol.; 1894: 9, n.fol.; 1895: 44, k. 4–26; 1897:

równie politycznym charakterem urzędu, w którym byli zatrudnieni, jak i tym, że ze względu na swoje obowiązki służbowe zarządzający byli najbliższymi współpracownikami gubernatorów, dobieranymi przez nich starannie spośród osób im znanych i cieszących się ich zaufaniem. Wydaje się to potwierdzać zauważalna w wielu wypadkach zbieżność nominacji gubernatora ze zmianą osoby zarządzającego jego kancelarią. Podobnie stanowiska pomocników zarządzających kancelariami gubernatorów sprawowali przeważnie urzędnicy pochodzenia rosyjskiego²⁵. Sporadycznie tylko zdarzały się odstępstwa od tej reguły: w latach 1879–1885 pomocnikiem zarządzającego kancelarią gubernatora lubelskiego był Adam Stefanowski²⁶, a w latach 1884–1888 funkcję taką w kancelarii gubernatora kieleckiego sprawował Julian Wilczyński²⁷. Obaj

11, k. 2–24; 1898: 5, k. 7–29; 1899: 34, k. 3–25; 1900: 36, k. 14–32; 1901: 148, n.fol.; 1902: 26, n.fol.; 1903: 12, n.fol.; 1904: 116, n.fol.; 1905: 104, n.fol.; 1906: 77, n.fol.; 1907: 143, n.fol.; 1908: 22, k. 2–24; 1909: 104, n.fol.; 1911: 152, n.fol.; 1912: 32, n.fol.; 1913: 67, n.fol.; 1914: 69, n.fol.; 1915: 21, n.fol.; kieleckiego – Archiwum Państwowe w Kielcach (dalej APKiel), Rząd Gubernialny Kielecki (dalej RGKiel), nr: 835–851, n.fol.; 1204, n.fol.; 1253, n.fol.; 1289, n.fol.; 1300, n.fol.; 2197, n.fol.; 2212, n.fol.; 2937, n.fol.; 3003, n.fol.; 3038, n.fol.; 3780, n.fol.; 4700, n.fol.; 4850, n.fol.; piotrkowskiego – Archiwum Państwowe w Łodzi (dalej APL), Rząd Gubernialny Piotrkowski (dalej RGPiotr), nr: 624a, n.fol.; 2694, n.fol.; 4781, n.fol.; 4883, n.fol.; 5028, n.fol.; 5256, n.fol.; 6322, n.fol.; 6906, n.fol.; 7107, n.fol.; 7478, n.fol.; 7958, n.fol.; 8165, n.fol.; 8765, n.fol.; kaliskiego – APL, Rząd Gubernialny Kaliski (dalej RGKal), nr: 165, n.fol.; 1144, n.fol.; 1146, n.fol.; 1960, n.fol.; 2050, n.fol.; 2206a, n.fol.; 2218, n.fol.; 8415–8430, n.fol.; radomskiego – Archiwum Państwowe w Radomiu (dalej APR), Rząd Gubernialny Radomski (dalej RGR), nr: 1482, n.fol.; 1495, n.fol.; 1738, n.fol.; 1830, n.fol.; 1846, n.fol.; 1857, n.fol.; 2142, n.fol.; 2228, n.fol.; 2230, n.fol. oraz Pamiatnaja Knizka Radomskoj Guberni (dalej Pam. Kn. Radomskoj Gub.): 1870, s. 19–60; 1875, s. 34–46; 1885, s. 5–18; 1890, s. 11–18; 1894, s. 17–24; 1899, s. 34–41; 1905, s. 30–37; płockiego – Archiwum Państwowe w Płocku (dalej APPł), Rząd Gubernialny Płocki (dalej RGPł), nr: 17, n.fol.; 41, n.fol.; 542, n.fol. oraz Pamiatnaja Knizka Płockoj Guberni (dalej Pam. Kn. Płockoj Gub.): 1874, s. 5–19; 1877, s. 5–19; 1884, s. 9–16; 1888, s. 31–42; 1889, s. 37–53; 1891, s. 6–17; 1893, s. 9–26; 1899, s. 7–43; 1901, s. 8–21; 1907, s. 3–18; 1911, s. 12–23; 1913, s. 4–15; łomżyńskiego – Archiwum Państwowe w Białymstoku (dalej APB), Rząd Gubernialny Łomżyński (dalej RGŁom), nr: 114, n.fol.; 400, n.fol.; 461, n.fol.; 505, n.fol.; 514, n.fol.; 522, n.fol.; 3068, n.fol.; 3287, n.fol. oraz Pamiatnaja Knizka Łomżinskoj Guberni (dalej Pam. Kn. Łomżinskoj Gub.): 1885, s. 30–45; 1891, s. 51–63; 1895, s. 51–63; 1900, s. 97–109; 1904, s. 75–90; siedleckiego – APL, Rząd Gubernialny Siedlecki (dalej RGSiedl), nr: 22, n.fol.; 124, n.fol.; 1472, n.fol. oraz Pamiatnaja Knizka Siedleckoj Guberni (dalej Pam. Kn. Siedleckoj Gub.): 1875, s. 38–51; 1879, s. 31–46; 1885, s. 19–34; 1890, s. 35–51; 1896, s. 38–51; 1900, s. 41–56; 1905, s. 61–72; 1911, s. 68–83; 1913, s. 70–83; suwalskiego – Pamiatnaja Knizka Suwalskoj Guberni (dalej Pam. Kn. Suwalskoj Gub.): 1872, s. 40–52; 1877, s. 6–18; 1880, s. 6–18; 1886, s. 6–18; 1892, s. 27–41; 1898, s. 62–73; 1903, s. 64–74; 1907, s. 64–74; 1912, s. 64–74; 1913, s. 66–77; warszawskiego – Pamiatnaja Knizka Warszawskoj Guberni (dalej Pam. Kn. Warszawskoj Gub.): 1874, s. 39–51; 1896, s. 50–70; Adres Kalendar Goroda Warszawy i Gubernii Carstwa Polskogo (dalej Adres Kalendar): 1877, s. 78–87; 1881, s. 38–54; 1885/86, s. 58–72; 1888, s. 68–82; 1891, s. 94–118; 1895, s. 131–154; 1900, s. 69–83; 1904, s. 65–81; 1910, s. 84–102; 1914, s. 82–102.

²⁵ Tamże.

²⁶ APL, RGL, nr 1879: 3, n.fol.; Pamiatnaja Knizka Lublinskoj Guberni (dalej Pam. Kn. Lublinskoj Gub.) na 1879 god, Lublin 1879, s. I; 1885, s. 7.

²⁷ APKiel, RGKiel, nr 835, n.fol.; Pamiatnaja Knizka Kieleckoj Guberni (dalej Pam. Kn. Kieleckoj Gub.), 1886, s. 1.

byli wyznania rzymskokatolickiego, a więc także według przyjętych w Rosji kryteriów byli urzędnikami polskiego pochodzenia.

Równie szybka i konsekwentna była rusyfikacja obsady personalnej pozostałych stanowisk służbowych w kancelariach gubernatorów. Na posadach urzędników do specjalnych poruczeń osoby polskiego pochodzenia pojawiały się rzadko i nie później niż do początku lat osiemdziesiątych XIX wieku. W niektórych kancelariach, jak na przykład w kancelarii gubernatora lubelskiego, radomskiego i piotrkowskiego, Polacy nie piastowali takich posad przez cały czas ich funkcjonowania²⁸. Ze względu na wojskowo – policyjny charakter stanowisk oficerów sztabowych i oficerów zapasowych straży ziemskiej również i te stanowiska były z założenia niedostępne dla Polaków. Nie sprawowali oni takiej funkcji w żadnej z kancelarii²⁹.

3. W strukturze wewnętrznej rządów gubernialnych kancelarie miały status jednego z ich wydziałów. Stąd też w oficjalnej nomenklaturze obok nazwy „kancelaria rządu gubernialnego” (*kancelarija gubernskago prawlenija*) często występowały jako „wydział ogólny” (*obszczjeje otdielenije*). W porównaniu z kompetencjami kancelarii gubernatorów zakres spraw załatwianych w kancelariach rządów gubernialnych był o wiele węższy. Do kancelarii tych należało przede wszystkim prowadzenie protokołów z posiedzeń rządów gubernialnych, sporządzanie wykazów spraw załatwionych i oczekujących na wykonanie przez rząd i jego wydziały, a więc sprawy o ściśle kancelaryjnym charakterze. Ponadto kancelarie prowadziły księgi genealogiczne i wydawały zaświadczenia o szlacheństwie. Przy każdej kancelarii funkcjonowała redakcja „Wiadomości Gubernialnych”, archiwum i biblioteka³⁰.

Personel merytoryczny kancelarii rządu gubernialnego był stosunkowo nieliczny i zwykle składał się z 7–9 urzędników. Stanowili go: sekretarz zarządzający kancelarią, redaktor „Wiadomości Gubernialnych”, tłumacz (*pierewodczik*), a zarazem pomocnik sekretarza, dziennikarz – ekspedytor oraz archiwista i dwóch jego pomocników. Sporadycznie, jak na przykład w kancelarii rządu gubernialnego radomskiego, tworzone dodatkowo etaty dla urzędnika do spraw skarbowych i jego pomocnika. Do pomocy w czynnościach biurowych zatrudniano w każdej kancelarii od 3 do 5 urzędników kancelaryjnych. Poza sekretarzem, redaktorem „Wiadomości Gubernialnych” i archiwistą, których stanowiska służbowe należały do VIII i IX klasy, pozostali urzędnicy kancelarii zajmowali posady zaliczane do trzech najniższych klas urzędów, to jest do X, XII i XIV klasy³¹.

²⁸ Patrz przypis 24.

²⁹ Tamże.

³⁰ A. Nikiforuk, op. cit., s. 198; J. Godlewska, op. cit., s. 6; A. Okolski, op. cit., s. 243.

³¹ Etaty zarządów gubernialnych i powiatowych, s. 225.

Pod względem przynależności narodowej i wyznaniowej urzędników kancelarie rządów gubernialnych różniły się od zrusyfikowanych od początku kancelarii gubernatorów. W kancelariach większości rządów gubernialnych na początku ich funkcjonowania stanowisko sekretarza zajmowali urzędnicy polskiego pochodzenia. Zastępowano ich stopniowo urzędnikami innej narodowości lub innego niż rzymskokatolickie wyznania, tak że w 1914 r. żaden katolik nie piastował już takiej posady³². Proces rusyfikacji tych stanowisk przebiegał jednak nierównomiernie w kancelariach poszczególnych rządów gubernialnych. Najkrócej funkcję sekretarza Polacy sprawowali w kancelariach rządów gubernialnych: radomskiego – od 1867 r. do 1873 r. Adolf Zentkowski³³ i lubelskiego – od 1867 r. do 1877 r. Feliks Szymański³⁴. Do połowy lat osiemdziesiątych urzędnicy polskiego pochodzenia zajmowali takie stanowisko w Płocku, Siedlcach i Suwałkach, a do końca XIX wieku utrzymali się w Kielcach i Łomży³⁵. W Kaliszu urzędnicy wyznania rzymskokatolickiego zajmowali posadę sekretarza nieprzerwanie do 1910 r.³⁶, natomiast w kancelarii Rządu Gubernialnego Piotrkowskiego tylko w latach 1889–1896 funkcję sekretarza sprawował katolik Edmund Frize³⁷. Przed nim i po nim sekretarzami w tej kancelarii byli wyłącznie urzędnicy wyznania prawosławnego. Stanowisko tłumacza – pomocnika sekretarza w większości kancelarii urzędnicy polskiego pochodzenia zajmowali do końca XIX wieku, a w Płocku aż do 1913 r.³⁸ Natomiast w kancelarii Rządu Gubernialnego Piotrkowskiego, za wyjątkiem katolika Józefa Pawłowskiego, który był pomocnikiem sekretarza do 1872 r., funkcję tę pełnili wyłącznie osoby wyznania prawosławnego³⁹.

Ważny, bo opiniotwórczy, charakter posady redaktora powodował zapewne, że w większości kancelarii stanowisko to bardzo szybko zaczęto obsadzać osobami wyznania prawosławnego, na przykład w Piotrkowie i w Płocku już od 1874 r.⁴⁰ Tym niemniej w kancelariach rządów gubernialnych w Lublinie i Kielcach katolicy piastowali nieprzerwanie posady redaktorów od 1867 r.

³² Patrz przypis 24.

³³ APR, RGR, nr 1495, n.fol.; Pam. Kn. Radomskiej Gub.: 1870, s. 52; 1872, s. 36; 1873, s. 36.

³⁴ APL, RGL, nr: 1867: 185, n.fol.; 1877: 13, k. 5.

³⁵ Pam. Kn. Płockiej Gub.: 1874, s. 6; 1884, s. 10; Pam. Kn. Siedleckiej Gub.: 1875, s. 39; 1877, s. 30; 1882, s. 53; 1885, s. 20; Pam. Kn. Suwalskiej Gub.: 1872, s. 41; 1877, s. 7; 1886, s. 6; 1887, s. 6; APKiel, RGKiel, nr: 1253, n.fol.; 1300, n.fol.; 2197, n.fol.; 2937, n.fol.; 835–840, n.fol.; Pam. Kn. Łomżyńskiej Gub.: 1885, s. 31; 1891, s. 52; 1895, s. 52; 1897, s. 90.

³⁶ APŁ, RGKiel, nr 8415–8427, n.fol.

³⁷ APŁ, RGPiotr, nr: 2694, n.fol.; 5256, n.fol.; Pam. Kn. Piotrkowskiej Gub.: 1889, s. 5; 1896, s. 58

³⁸ Patrz przypis 24, a w szczególności APPI, RGPI, nr 542, n.fol.; Pam. Kn. Płockiej Gub. 1913, s. 5.

³⁹ APŁ, RGPiotr, nr 624a, n.fol.; Pamiętna Książka Piotrkowskiej Guberni (dalej Pam. Kn. Piotrkowskiej Gub.) 1872, s. 11.

⁴⁰ Patrz przypis 24, a w szczególności APŁ, RGPiotr, nr 624a, n.fol.; Pam. Kn. Piotrkowskiej Gub. 1874, s. 31; Pam. Kn. Płockiej Gub. 1874, s. 6.

Wysoka ranga posady radcy, samodzielnie zarządzającego wydziałem rządu gubernialnego, może sugerować, że było to stanowisko niedostępne dla Polaków. Z zachowanych materiałów archiwalnych oraz oficjalnych wykazów urzędników cywilnych wynika jednak, że urzędnicy wyznania rzymskokatolickiego, a więc z pewnością polskiego pochodzenia, zajmowali je w zdecydowanej większości rządów gubernialnych od początku ich funkcjonowania co najmniej do połowy lat osiemdziesiątych, a nierzadko niemal do końca XIX wieku, zanim zostali zastąpieni przez osoby wyznania prawosławnego⁴⁶. Wydziałem administracyjnym w Rządzie Gubernialnym Lubelskim od 1867 r. do 1886 r. zarządzał katolik Mikołaj Okołowicz. Jego pięciu kolejnych następców było już wyznania prawosławnego⁴⁷. Funkcję taką sprawowali początkowo urzędnicy wyznania rzymskokatolickiego również w Piotrkowie – Tomasz Libicki od 1867 do 1887 r.⁴⁸, w Kielcach – Henryk Skierski od 1867 do 1883 r.⁴⁹, w Płocku – Józef Słupecki od 1867 do 1884 r.⁵⁰ i w Suwałkach – Józef Bortnowski od 1867 r. do 1885 r.⁵¹ Także w Warszawie wydziałem administracyjnym tamtejszego rządu gubernialnego kierowali, jak się wydaje, aż do początku lat osiemdziesiątych urzędnicy polskiego pochodzenia: do 1877 r. – Julian Paszkowski i do 1881 r. – Karol Puchalski⁵². Jeszcze dłużej, bo do połowy lat dziewięćdziesiątych, stanowisko to Polacy utrzymali w Radomiu: od 1867 do 1881 r. – Karol Krasuski i od 1887 do 1894 r. – Józef Kuczyński⁵³. Aż do pierwszych lat XX wieku urzędnicy polskiego pochodzenia zarządzali nieprzerwanie wydziałem administracyjnym Rządu Gubernialnego Łomżyńskiego. Byli to: do 1881 r. – Mikołaj Porczyński, a od 1883 r. do 1902 r. – Alfons Skroboński (w 1882 r. stanowisko to nie było obsadzone)⁵⁴. Zupełnie inaczej sytuacja przedstawiała się w Siedlcach. Wydziałem administracyjnym tamtejszego rządu gubernialnego kierowali przez cały czas jego funkcjonowania wyłącznie urzędnicy wyznania prawosławnego⁵⁵.

Referenci i buchalterzy kierowali poszczególnymi referatami wydziału administracyjnego każdego rządu gubernialnego. Byli urzędnikami pozbawionymi prawa samodzielnego podejmowania decyzji w sprawach należących do

⁴⁶ patrz przypis 24.

⁴⁷ Tamże, Rząd Gubernialny Lubelski, a w szczególności APL, RGL, nr 1867: 185, n. fol.; Pam. Kn. Lublińskiej Gub. 1885, s. 7.

⁴⁸ APŁ, RGPiotr, nr 2694, n. fol.; 624a, n. fol.

⁴⁹ APKiel, RGKiel, nr: 1289, n. fol.; 1300, n. fol.; 2212, n. fol.; 3038, n. fol.

⁵⁰ Pam. Kn. Płockiej Gub.: 1874, s. 7; 1884, s. 11; 1893, s. 13.

⁵¹ Pam. Kn. Suwalskiej Gub.: 1872, s. 42; 1884, s. 7

⁵² Pam. Kn. Warszawskiej Gub. 1874, s. 39; Adres Kalendar 1877, s. 79; 1881, s. 38.

⁵³ APR, RGR, nr: 1482, n. fol.; 1495, n. fol.; Pam. Kn. Radomskiej Gub.: 1870, s. 53; 1887, s. 6; 1894, s. 18.

⁵⁴ Adres Kalendar 1881, s. 117; Pam. Kn. Łomżyńskiej Gub.: 1885, s. 32; 1902, s. 99.

⁵⁵ Byli to: do 1875 r. – Aleksiej Jegorowicz Preobrażenski, do 1904 r. – Iwan Siergiejewicz Bogdanow i do 1912 r. Siergiej Daniłowicz Kaszinski, patrz przypis 24, Rząd Gubernialny Siedlecki.

kompetencji ich referatów. Stanowili jedynie bezpośredni aparat pomocniczy radcy wydziału i wykonawczy rządu gubernialnego⁵⁶.

Pod względem pochodzenia i wyznania urzędników, posady referentów i buchalterów do końca XIX wieku były zdominowane przez osoby wyznania rzymskokatolickiego, a więc polskiego pochodzenia. W wydziałach administracyjnych poszczególnych rządów gubernialnych proces rusyfikacji tych stanowisk urzędniczych nie przebiegał jednak równomiernie. I tak: w Lublinie i w Łomży do połowy lat osiemdziesiątych wszystkie posady referentów i buchalterów zajmowali Polacy⁵⁷. Nieco dłużej sytuacja taka utrzymała się w Suwałkach do 1892 r.⁵⁸ i w Piotrkowie – do 1898 r.⁵⁹, zaś w Kaliszu i Kielcach – aż do 1913 r.⁶⁰ W guberniach: płockiej, radomskiej i siedleckiej już w połowie lat siedemdziesiątych na stanowiska te wprowadzani byli Rosjanie, ale poza Płockiem, urzędnicy polskiego pochodzenia dominowali tu aż do końca funkcjonowania rządów gubernialnych⁶¹.

Pomocnicy referentów i dziennikarze stanowili personel pomocniczy w stosunku do referentów i buchalterów kierujących poszczególnymi referatami. Podobnie jak w przypadku tych ostatnich, również na posadach pomocników referentów i dziennikarzy urzędnicy polskiego pochodzenia przeważali niemal do końca XIX wieku⁶². Na przykład w Kielcach do 1900 r. posady takie sprawowali wyłącznie urzędnicy wyznania rzymskokatolickiego, ale w 1913 r. spośród pięciu pomocników referentów i dziennikarzy już tylko dwóch było polskiego pochodzenia⁶³. W Piotrkowie Polacy zajmowali wszystkie te stanowiska nieco krócej, bo do połowy lat dziewięćdziesiątych, później zaś zostali częściowo zastąpieni przez Rosjan, z reguły jednak zachowując przewagę liczbową⁶⁴. Stopniowo rusyfikowano omawiane posady także w innych guberniach, choć z różnym nasileniem – w Suwał-

⁵⁶ Ustawa o zarządzie gubernialnym i powiatowym, s. 165–167, art. 76–80; A. Nikiforuk, op. cit., s. 200–201.

⁵⁷ APL, RGL, nr: 1867; 187, n.fol.; 1870; 235, k. 10; 1880; 45, n.fol.; 1886; 12, k. 142–144; Adres Kalendar 1877, s. 155; 1881, s. 117; Pam. Kn. Łomżańskiej Gub. 1885, s. 32–33.

⁵⁸ Pam. Kn. Suwalskiej Gub.: 1872, s. 42; 1880, s. 7; 1886, s. 8; 1892, s. 30.

⁵⁹ APL, RGPiotr, nr: 2694, n.fol.; 624a, n.fol.; 4883, n.fol.; 5256, n.fol.; Pam. Kn. Petrokowskiej Gub.: 1874, s. 33; 1886, s. 7; 1890, s. 6–7; 1895, s. 58; 1898, s. 45.

⁶⁰ Patrz przypis 24, Rząd Gubernialny Kaliski i Kielecki, a w szczególności APL, RGKiel, nr: 8415–8430, n.fol. oraz APKiel, RGKiel, nr: 1253, n.fol.; 1300, n.fol.; 2212, n.fol.; 835–851, n.fol.

⁶¹ Pam. Kn. Płockiej Gub.: 1874, s. 8; 1889, s. 42–43; 1891, s. 8; 1913, s. 5–6; APR, RGR, nr: 1482, n.fol.; 1495, n.fol.; Pam. Kn. Radomskiej Gub.: 1870, s. 53; 1885, s. 6; 1910, s. 28–29; Pam. Kn. Siedleckiej Gub.: 1875, s. 40; 1885, s. 20–21; 1896, s. 39; 1900, s. 45.

⁶² Patrz przypis 24.

⁶³ APKiel, RGKiel, nr: 1289, n.fol.; 1300, n.fol.; 2197, n.fol.; 835–851, n.fol.; Pam. Kn. Kieleckiej Gub. 1913, s. 72–74.

⁶⁴ APL, RGPiotr, nr. 624a, n.fol.; 2694, n.fol.; 4781, n.fol.; 5256, n.fol.; 6322, n.fol.; 8165, n.fol.; 8765, n.fol.; Pam. Kn. Petrokowskiej Gub.: 1872, s. 13–14; 1883, s. 7–8; 1890, s. 7; 1900, s. 41–42; 1910, s. 30; 1914, s. 33–34.

kach katolicy zajmowali większość tych stanowisk aż do 1913 r.⁶⁵, w Lublinie pod koniec funkcjonowania rządu gubernialnego przeważali na nich już Rosjanie⁶⁶.

5. Do kompetencji wydziału wojskowo – policyjnego (*Wojenno-Policejskoje Otdielenije*) każdego rządu gubernialnego należały sprawy dotyczące ewidencji i poboru rekrutów, zakwaterowania i aprowizacji oddziałów wojskowych stacjonujących w miastach i miasteczkach guberni, nadzór nad aresztami i więzieniami. Wydziały te zajmowały się także ewidencją ludności guberni i sprawami paszportowymi oraz sprawowały kontrolę nad funkcjonowaniem straży ziemskiej. Dla realizacji tych zadań w każdym wydziale wojskowo-policyjnym tworzone cztery referaty: wojskowy, buchalteryjny, więzienny i ogólny⁶⁷. Stanowiska służbowe, jak i obowiązki urzędników zatrudnionych w tych wydziałach były podobne jak w omówionych wyżej wydziałach administracyjnych. Kadre urzędniczą wydziału wojskowo – policyjnego stanowili więc: radca zarządzający wydziałem – członek prezydium rządu gubernialnego, trzech starszych i młodszych referentów oraz jeden buchalter kierujący referatami, 6–9 pomocników referentów, dziennikarz oraz 4–5 urzędników kancelaryjnych⁶⁸.

Od 1867 r. przez dwa dziesięciolecia funkcjonowania rządów gubernialnych wydziałami wojskowo – policyjnymi zarządzali urzędnicy polskiego pochodzenia. Proces zastępowania ich przez urzędników wyznania prawosławnego był niezwykle powolny i zakończył się dopiero u schyłku XIX wieku⁶⁹. Najdłużej Polacy zajmowali stanowisko radcy w wydziale wojskowo-policyjnym w Kielcach: od 1867 r. do 1880 r. – Jan Kredik, a od 1881 r. do 1899 r. – Konstanty Parczewski⁷⁰. Do końca lat osiemdziesiątych posadę taką urzędnicy polskiego pochodzenia utrzymali w Piotrkowie: od 1867 r. do 1886 r. – Sylwester Smolechowski i do 1890 r. Albert Czajkowski⁷¹ oraz w Łomży: do 1889 r. – Edward Skibiński⁷², zaś do połowy lat osiemdziesiątych – w Radomiu: do 1874 r. – Michał Świrski, do 1881 r. – Mikołaj Makowski i do 1885 r. – Lucjan Orłowski⁷³ oraz w Suwałkach: do 1884 r. – Aleksander Janiszew-

⁶⁵ Pam. Kn. Suwalskiej Gub.: 1886, s. 8, 1898, s. 65; 1907, s. 66–67; 1913, s. 68–69.

⁶⁶ APL, RGL, nr: 1905: 104, n.fol.; 1914: 69, n.fol.; Pam. Kn. Lublińskiej Gub.: 1905, s. 70–71; 1914, s. 57–58.

⁶⁷ Ustawa o zarządzie gubernialnym i powiatowym, s. 139, 143 i 155, art. 34, 35 i 57; J.Godlewska, op. cit., s. 6–7; A. Nikiforuk, op. cit., s. 196–197; A. Okolski, op. cit., s. 233–234, 236–237, 239.

⁶⁸ Etyaty rządów gubernialnych i powiatowych, s. 227.

⁶⁹ Patrz przypis 24.

⁷⁰ APKiel, RGKiel, nr: 1289, n.fol.; 2212, n.fol.; 835–851, n.fol.; Pam. Kn. Kieleckiej Gub.: 1889, s. 34; 1902, s. 57.

⁷¹ APŁ, RGPiotr, nr: 624a, n.fol.; 5256, n.fol.; Pam. Kn. Petrokowskiej Gub.: 1872, s. 14; 1886, s. 7; 1890, s. 7.

⁷² Pam. Kn. Łomżyńskiej Gub.: 1885, s. 33; 1888, s. 33; 1891, s. 54.

⁷³ APR, RGR, nr: 1482, n.fol.; 1495, n.fol., Pam. Kn. Radomskiej Gub.: 1870, s. 54; 1874, s. 36; 1885, s. 70.

ski i do 1887 r. – Władysław Majchrowski⁷⁴. Najkrócej posadę radcy zarządzającego wydziałem wojskowo – policyjnym zajmowali urzędnicy polskiego pochodzenia w Warszawie – Karol Puchalski do 1880 r.⁷⁵ i w Lublinie – Gustaw Mejer, który kierował tym wydziałem w latach 1867 – 1877⁷⁶. Nieco inaczej sytuacja przedstawiała się w najszybciej rusyfikowanym Rządzie Gubernialnym Płockim. Do początku 1881 r. wydziałem wojskowo – policyjnym zarządzał tam Rosjanin Nikołaj Nikołajewicz Kirikow, urzędnik wyznania prawosławnego, ale od końca marca 1884 r. do 1898 r. zastąpił go na tym stanowisku Polak, katolik Edward Pocijowski⁷⁷.

Podobnie jak w wydziałach administracyjnych urzędnicy polskiego pochodzenia zdecydowanie dominowali na posadach referentów i buchalterów w wydziałach wojskowo -policyjnych do końca XIX wieku, a nierzadko przeważali liczebnie nawet przez cały czas funkcjonowania rządów gubernialnych⁷⁸. W Kielcach i Kaliszu aż do pierwszych lat XX wieku posady te pełnili wyłącznie katolicy⁷⁹. Dziesięć lat krócej Polacy utrzymali w swoich rękach wszystkie te stanowiska w guberniach: radomskiej, suwalskiej i piotrkowskiej, następnie zaś w rządach gubernialnych radomskim i suwalskim stopniowo je utracili, jedynie w Piotrkowie po 1910 r. trzy spośród czterech posad referentów i buchalterów objęli ponownie katolicy⁸⁰. Najszybciej rugowano Polaków z tych posad w Siedlcach i Płocku, gdzie już w połowie lat siedemdziesiątych zaczęto zatrudniać na nich urzędników rosyjskich. O ile jednak w Rządzie Gubernialnym Płockim stanowiska te zrusyfikowano dość konsekwentnie, o tyle w Siedlcach połowę z nich do 1913 r. zajmowały osoby polskiego pochodzenia⁸¹.

Polacy długo utrzymali się w wydziałach wojskowo – policyjnych także na stanowiskach pomocników referentów i dziennikarzy – stanowili tu co najmniej połowę obsady personalnej aż do przełomu XIX i XX wieku⁸². Tytułem przykładu można wskazać, że w rządach gubernialnych lubelskim i łom-

⁷⁴ Pam. Kn. Suwalskiej Gub.: 1872, s. 43; 1884, s. 7; 1887, s. 7.

⁷⁵ Pam. Kn. Warszawskiej Gub.: 1874, s. 40; Adres Kalendar 1877, s. 79; 1881, s. 60.

⁷⁶ APL, RGL, nr: 1867: 185, n.fol.; 1877: 13, k. 11.

⁷⁷ Pam. Kn. Płockiej Gub.: 1874, s. 9; 1877, s. 8; 1884, s. 11; 1893, s. 15; 1899, s. 12.

⁷⁸ Patrz przypis 24.

⁷⁹ APKiel, RGKiel, nr: 1289, n.fol.; 1300, n.fol.; 2212, n.fol.; 835–851, n.fol.; Pam. Kn. Kieleckiej Gub.: 1902, s. 57; 1907, s. 86–88; 1911, s. 86–88; 1913, s. 74–76; APŁ, RGKiel, nr: 8415–8430, n.fol.; Pamiątna Książka Kaliszskiej Guberni (dalej Pam. Kn. Kaliszskiej Gub.): 1901, s. 40–41; 1910, s. 74–75; 1914, s. 84.

⁸⁰ APR, RGR, nr: 1482, n.fol.; 2142, n.fol.; 2228, n.fol.; Pam. Kn. Radomskiej Gub: 1870, s. 54; 1885, s. 7; 1890, s. 13; 1899, s. 36; 1905, s. 32; 1910, s. 29–30; 1914, s. 31; Pam. Kn. Suwalskiej Gub.: 1872, s. 43; 1880, s. 8; 1892, s. 31; 1903, s. 67; 1913, s. 67; APŁ, RGPIotr, nr: 624a, n. fol.; 2694, n. fol., 5256, n. fol; 7107, n. fol; 8165, n. fol; Pam. Kn. Piotrkowskiej Gub.; 1910, s. 30; 1912, s. 30; 1914, s. 34.

⁸¹ Pam. Kn. Płockiej Gub.: 1874, s. 10; 1877, s. 9; 1884, s. 12; 1891, s. 8; 1901, s. 11; 1913, s. 7; Pam. Kn. Siedleckiej Gub.: 1875, s. 41; 1877, s. 31–32; 1887, s. 33; 1900, s. 46; 1905, s. 64; 1913, s. 78.

⁸² Patrz przypis 24.

żyńskim posady te do 1885 r. sprawowali wyłącznie urzędnicy polskiego pochodzenia. W Lublinie zostali oni później konsekwentnie wyrugowani przez Rosjan, natomiast w guberni łomżyńskiej Polacy utrzymali się na czterech z tych posad aż do końca funkcjonowania rządu gubernialnego⁸³. Najdłużej, bo aż do 1900 r., tylko urzędnicy polskiego pochodzenia piastowali te urzędy w Kielcach⁸⁴.

6. Ustawa o zarządzie gubernialnym i powiatowym powołała w każdym rządzie gubernialnym wydział ubezpieczeniowy (*Strachowoje Otdielenije*), kierowany przez asesora zrównanego w prawach z radcą wydziału rządu gubernialnego⁸⁵. Wydziały ubezpieczeniowe zajmowały się działalnością asekuracyjną ograniczoną jedynie do ubezpieczeń obowiązkowych, których wartość przekraczała 1000 rubli. W każdym takim wydziale ustanowiono dwa referaty: ogólny, nadzorujący prawidłowe zawieranie umów ubezpieczeniowych i obrachunkowy, zajmujący się likwidacją szkód i pokrywaniem niedoborów w kasach oszczędnościowo – pożyczkowych⁸⁶. Obsadę personalną wydziału ubezpieczeniowego każdego rządu gubernialnego stanowili: asesor zarządzający wydziałem – urzędnik VII klasy, członek kolegium rządu gubernialnego z głosem stanowczym w sprawach ubezpieczeń, inspektor ubezpieczeń VIII klasy, delegowany do kontroli czynności ubezpieczeniowych w zarządach powiatowych, starszy i młodszy referent, odpowiednio VIII i IX klasy, kierujący referatami wydziału, dwóch ich pomocników X klasy, dziennikarz XII klasy oraz 2 – 3 urzędników kancelaryjnych⁸⁷.

Stanowisko asesora kierującego wydziałem ubezpieczeniowym wymagało od osoby sprawującej taką funkcję pewnej wiedzy specjalistycznej. Być może z tego powodu posada ta była jedną z najbardziej stabilnych wśród zarządzających wydziałami rządów gubernialnych. W większości z nich przez cały okres istnienia wydziałów ubezpieczeniowych stanowisko asesora zajmowały trzy lub cztery osoby. W znacznej liczbie byli to urzędnicy polskiego pochodzenia⁸⁸. Wydziałem ubezpieczeniowym w Warszawie kierowali wyłącznie Polacy: do 1881 r. – Ignacy Świętochowski i do 1900 r. Wacław Dobrowolski⁸⁹. Przez niemal cały czas funkcjonowania wydziałów ubezpieczeniowych urzędnicy polskiego pochodzenia zarządzali nimi również w Lubli-

⁸³ APL, RGL, nr: 1867: 185, n.fol.; 1883: 143, n.fol.; 1886: 12, n.fol.; 1890: 6, k. 42; 1900: 36, k. 24; 1914: 69, n.fol.; Pam. Kn. Lublinskiej Gub.: 1885, s. 8; 1914, s. 58; APB, RGŁom, nr: 114, n.fol.; 400, n.fol.; 466, n.fol.; Pam. Kn. Łomżyńskiej Gub.: 1885, s. 34; 1914, s. 47.

⁸⁴ APKiel, RGKiel, nr 1289, n.fol.; 1300, n.fol.; 2197, n.fol.; 835–851, n.fol.; Pam. Kn. Kieleckiej Gub.: 1902, s. 57; 1907, s. 88; 1913, s. 76.

⁸⁵ DPKP, t. 66, s. 133, art. 30.

⁸⁶ Tamże, s. 147, art. 35; J. Godlewska, op. cit., s. 6 i 7; A. Nikiforuk, op. cit., s. 197.

⁸⁷ Etyaty rządów gubernialnych i powiatowych, s. 231.

⁸⁸ Patrz przypis 24.

⁸⁹ Pam. Kn. Warszawskiej Gub.: 1874, s. 40; 1896, s. 52; Adres Kalendar 1877, s. 80; 1881, s. 40; 1885/86, s. 60; 1888, s. 70; 1892, s. 61; 1900, s. 70.

nie i Piotrkowie. Asesorami ubezpieczeń w Lublinie byli kolejno: do 1877 r. – Jan Trzeciński, do 1898 r. – Feliks Szymański, obaj wyznania rzymskokatolickiego, i od 1898 r. do 1901 r. – Chrysanf Fiodorowicz Gorbaczewicz, prawosławny⁹⁰. W Piotrkowie na czele wydziału ubezpieczeniowego stali: do 1872 r. – Józef Rogaczewski, katolik, od 1872 r. do 1874 r. – Nikita Nikiticz Fedjaj, prawosławny, od 1875 r. do 1890 r. – Edmund Wolf i do 1901 r. – Florian Dudziński, katolicy⁹¹. Natomiast w Siedlcach, Płocku i Radomiu Polacy kierowali wydziałami ubezpieczeniowymi tylko w pierwszym okresie ich istnienia⁹². W Kielcach i Suwałkach urzędnicy polskiego pochodzenia objęli posady asesorów ubezpieczeniowych dopiero od początku lat osiemdziesiątych⁹³. W Łomży, wśród czterech osób zajmujących kolejno posadę asesora w wydziale ubezpieczeniowym tamtejszego rządu gubernialnego, tylko jeden urzędnik Karol Bruszewski, który funkcję tę pełnił od 1885 do 1888 r., był wyznania rzymskokatolickiego⁹⁴.

W ciągu trzydziestu pięciu lat funkcjonowania wydziałów ubezpieczeniowych posady inspektorów i referentów sprawowali w większości guberni prawie wyłącznie urzędnicy polskiego pochodzenia. W rządach gubernialnych kieleckim, suwalskim i, o ile pozwalają to ocenić zachowane źródła, również warszawskim na stanowiska te w ogóle nie wprowadzono Rosjan aż do 1901 r.⁹⁵ W Piotrkowie i Kaliszu tylko wyjątkowo i na krótki czas, w latach osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych XIX wieku, na urzędach inspektorów i referentów pojawiły się pojedyncze osoby wyznania prawosławnego⁹⁶. Nieco dłużej rosyjscy urzędnicy sprawowali te stanowiska w Siedlcach, Radomiu i Łomży, choć Polacy zachowywali zwykle przewagę liczebną⁹⁷. Nietypowo na tym tle przedstawiały się stosunki narodowościowe w obsadzie stanowisk inspektorów i referentów w wydziałach ubezpieczeniowych rządów gubernialnych lubelskiego i płockiego. W Płocku bardzo wcześnie, bo już od 1874 r., urzędy te zaczęli zajmować urzędnicy wyznania prawosławnego, choć dopiero w 1899 r. uzyskali oni przewagę liczebną nad Polakami⁹⁸. W Lublinie zaś

⁹⁰ APL, RGL, nr: 1867: 185, n.fol.; 1877: 13, k. 9; 1898: S, k. 10; 1900: 36, k. 20; Pam. Kn. Lublińskiej Gub. 1901, s. 48.

⁹¹ APŁ, RGPiotr, nr: 624a, n.fol.; 4781; n.fol.; 5028, n.fol.; 5256, n.fol.; 6322, n.fol.; Pam. Kn. Petrokowskiej Gub.: 1872, s. 16; 1874, s. 36; 1890, s. 9; 1901, s. 44.

⁹² Pam. Kn. Siedleckiej Gub.: 1875, s. 42; 1883, s. 49; Pam. Kn. Płockiej Gub.: 1874, s. 11; 1877, s. 10; 1884, s. 12; APR, RGR, nr: 1482, n.fol.; 1495, n.fol.; Pam. Kn. Radomskiej Gub.: 1870, s. 54; 1875, s. 39.

⁹³ APKiel, RGKiel, nr: 1289, n.fol.; 1300, n.fol.; 2212, n.fol.; 835–840; n.fol.; Pam. Kn. Kieleckiej Gub.: 1877, s. 8; 1883, s. 9; 1896, s. 70; Pam. Kn. Suwalskiej Gub.: 1872, s. 45; 1877, s. 10; 1880, s. 8; 1881, s. 8; 1898, s. 67; Adres Kalendar 1900, s. 130.

⁹⁴ Pam. Kn. Łomżyńskiej Gub.: 1885, s. 35; 1888, s. 35.

⁹⁵ patrz przypis 24.

⁹⁶ APŁ, RGPiotr, nr: 5028, n.fol.; 5256, n.fol.; APŁ, RGKiel, nr: 8417–8420, n.fol.

⁹⁷ Pam. Kn. Siedleckiej Gub.: 1890, s. 38; 1896, s. 41; APR, RGR, nr: 1738, n.fol.; 1830, n.fol.; 1857, n.fol.; Pam. Kn. Łomżyńskiej Gub.: 1897, s. 93–94; 1898, s. 98; 1900, s. 101–102.

⁹⁸ Pam. Kn. Płockiej Gub.: 1874, s. 12; 1899, s. 16; 1901, s. 13.

proces rusyfikacji tych stanowisk rozpoczął się w latach dziewięćdziesiątych i został przeprowadzony wyjątkowo konsekwentnie – w 1900 r. wszystkie omawiane posady zajmowali już Rosjanie⁹⁹.

Podobnie długo jak na posadach inspektorów i referentów Polacy utrzymali się w wydziałach ubezpieczeniowych na stanowiskach pomocników referentów i dziennikarzy. W Kielcach, Siedlcach i, jak można przypuszczać, w Warszawie przez cały okres funkcjonowania wydziałów ubezpieczeniowych wszyscy pomocnicy referentów i dziennikarze byli polskiego pochodzenia¹⁰⁰. W innych guberniach, na przykład lubelskiej i piotrkowskiej, urzędy te pełnili również urzędnicy prawosławni, zdecydowanie jednak przeważali katolicy¹⁰¹. Najbardziej zrusyfikowane były urzędy pomocników referentów i dziennikarzy w Łomży i Płocku¹⁰².

7. Wydziałem prawnym (*Juridiczeskije Otdielenije*) każdego rządu gubernialnego kierował radca prawny (*juridiczeskij sowietnik*) członek prezydium rządu gubernialnego z głosem stanowczym, urzędnik VII klasy¹⁰³. Do jego obowiązków należało zapewnienie kompleksowej obsługi prawnej rządu gubernialnego i podległych mu służb administracyjnych¹⁰⁴. W większości wydziałów prawnych funkcjonowały dwa referaty: sądowy (*sudnoje dieloiproizwodstwo*), zarządzany bezpośrednio przez radcę i finansowy (*finansowoje dieloiproizwodstwo*), kierowany przez referenta należącego do VIII klasy urzędów, któremu stosownie do potrzeb przydzielano jednego lub dwóch pomocników referenta X klasy. Personel wydziału uzupełniał zwykle dwóch urzędników kancelaryjnych¹⁰⁵.

Brak odpowiednio wykwalifikowanej kadry może tłumaczyć to, że w pierwszym okresie po reorganizacji administracji gubernialnej w Królestwie posady radców prawnych zajmowali urzędnicy polskiego pochodzenia, którzy dopiero z biegiem lat zostali zastąpieni przez Rosjan¹⁰⁶. Najkrócej, bo tylko do 1874 r., posady radców prawnych Polacy sprawowali w rządach gubernialnych radomskim – Ludwik Jełowicki¹⁰⁷ i w warszawskim – Władysław Wittman¹⁰⁸. W innych rządach gubernialnych urzędnicy polskiego po-

⁹⁹ APL, RGL, nr 1900: 36, k. 25; Pam. Kn. Lublinskiej Gub.: 1900, s. 48; 1901, s. 48.

¹⁰⁰ Patrz przypis 24.

¹⁰¹ APL, RGL, nr: 1867: 185, n.fol.; 1879: 3, n.fol.; 1888: 216a II, n.fol.; 1895: 44, k. 20; 1900: 36, k. 26; Pam. Kn. Lublinskiej Gub.: 1885, s. 8; 1895, s. 48; 1900, s. 48; 1901, s. 49; APŁ, RGPiotr, nr: 624a, n.fol.; 5028, n.fol.; 5256, n.fol.; 6906, n.fol.; Pam. Kn. Piotrkowskiej Gub.: 1872, s. 17; 1886, s. 9; 1890, s. 9; 1893, s. 62; 1895, s. 64; 1900, s. 44; 1901, s. 44.

¹⁰² Pam. Kn. Łomżyńskiej Gub.: 1885, s. 35; 1895, s. 56; 1900, s. 102; Pam. Kn. Płockiej Gub.: 1874, s. 12; 1889, s. 47; 1891, s. 9; 1893, s. 18; 1899, s. 16; 1901, s. 13.

¹⁰³ Ustawa o zarządzie gubernialnym i powiatowym, s. 133, art. 30;

¹⁰⁴ Tamże, s. 133, art. 27.

¹⁰⁵ J. Godlewska, op. cit., s. 6–7.

¹⁰⁶ Patrz przypis 24.

¹⁰⁷ APR, RGR, nr 1482, n.fol.; Pam. Kn. Radomskiej Gub.: 1870, s. 55, 1874, s. 39.

¹⁰⁸ Pam. Kn. Warszawskiej Gub. 1874, s. 40; Adres Kalendar 1877, s. 80.

chodzenia utrzymali się na posadach radców prawnych co najmniej do połowy lat osiemdziesiątych XIX wieku, na przykład w Piotrkowie stanowisko radcy prawnego zajmowali: do 1881 r. – Adolf Heinrich i do 1883 r. – Filip Wójcic¹⁰⁹, zaś w Lublinie: do 1885 r. – Hieronim Świerzyński¹¹⁰. Podobnie było w Suwałkach, Płocku i Kielcach. Radcami prawnymi byli: w Suwałkach – do 1883 r. Walenty Korcisz, do 1887 r. Michał Walicki;¹¹¹ w Płocku – do 1888 r. Ludwik Stokowski i do 1889 r. Konrad Willenek;¹¹² w Kielcach – do 1877 r. Jan Kredik, do 1883 r. Włodzimierz Waryński i do 1888 r. Wincenty Markowski¹¹³. Do pierwszych lat XX wieku Polacy zarządzali wydziałem prawnym w Siedlcach: do 1877 r. Witold Kossowicz i następnie do 1903 r. – Witold Raczkiewicz¹¹⁴. Inaczej sytuacja przedstawiała się w wydziale prawnym w Łomży. Urzędnicy polskiego pochodzenia i wyznania rzymskokatolickiego zarządzali nim jedynie sporadycznie – w latach 1885 – 1892 radcą prawnym był tam Hieronim Olszewski i od 1909 r. do 1914 r. Jan Kotnarowski¹¹⁵.

Stanowiska referentów i ich pomocników w wydziałach prawnych rządów gubernialnych w zdecydowanej większości zajmowali urzędnicy polskiego pochodzenia. Na przykład w guberni suwalskiej i kaliskiej Rosjanie w ogóle nie sprawowali tych posad, a w Piotrkowie i Kielcach osoby wyznania prawosławnego były zatrudniane jako referenci i pomocnicy referentów w wydziałach prawnych tylko w ostatnim okresie funkcjonowania rządów gubernialnych¹¹⁶. Jednakże w Płocku już od końca lat osiemdziesiątych XIX wieku posady te sprawowali zawsze Polak i Rosjanin, w Lublinie zaś od 1905 r. wszystkie te stanowiska objęli Rosjanie¹¹⁷.

8. Do kompetencji wydziałów budowniczych (*Stroitielnyje Otdielenija*) należał ogólny nadzór nad wszystkimi sprawami związanymi z budownictwem publicznym, prywatnym i sakralnym na terenie guberni. W etacie tych wydziałów przewidziano stanowiska: gubernialnego inżyniera – architekta (*gubernskij inżynier – architekt*), urzędnika VII klasy, członka prezydium rzą-

¹⁰⁹ APŁ, RGPIotr, nr: 624a, n.fol.; 5028, n.fol.; Pam. Kn. Petrokowskiej Gub.: 1872, s. 16; 1883, s. 8.

¹¹⁰ APL, RGL, nr: 1867: 185, n.fol.; 1879: 3, n.fol.; Pam. Kn. Lublińskiej Gub. 1885, s. 8.

¹¹¹ Pam. Kn. Suwalskiej Gub.: 1872, s. 44; 1883, s. 8; 1884, s. 8; 1887, s. 8.

¹¹² Pam. Kn. Płockiej Gub.: 1874, s. 11; 1877, s. 9; 1884, s. 12; 1889, s. 46.

¹¹³ APKiel, RGKiel, nr: 1300, n.fol.; 2197, n.fol.; Pam. Kn. Kieleckiej Gub.: 1883, s. 9; 1889, s. 37.

¹¹⁴ Pam. Kn. Siedleckiej Gub.: 1875, s. 43; 1877, s. 32; 1903, s. 50. Witold Kossowicz odszedł ze służby cywilnej do sądownictwa i w latach 1879–1904 był sędzią Sądu Okręgowego w Łomży, A. Korobowicz, op. cit, s. 94 i 98.

¹¹⁵ APB, RGŁom, nr: 114, n.fol.; 400, n.fol.; 505, n.fol.; Pam. Kn. Łomżyńskiej Gub.: 1885, s. 36; 1892, s. 59; 1909, s. 48; 1914, s. 48.

¹¹⁶ Patrz przypis 24.

¹¹⁷ Pam. Kn. Płockiej Gub.: 1888, s. 39; 1891, s. 9; 1899, s. 15; 1907, s. 9; 1913, s. 7; Pam. Kn. Lublińskiej Gub.: 1905, s. 74, 1910, s. 58; 1914, s. 58.

du gubernialnego z głosem stanowczym w sprawach budowniczych, oraz jego pomocnika (*pomoszcznik gubernskiego inżyniera – architekta*), zajmującego posadę VIII klasy¹¹⁸.

Wśród wszystkich wydziałów rządów gubernialnych proces rusyfikacji personelu urzędniczego w najmniejszym stopniu zaznaczył się w wydziałach budowniczych¹¹⁹. W guberniach płockiej, kieleckiej, łomżyńskiej, radomskiej i warszawskiej posady gubernialnych inżynierów – architektów zajmowali wyłącznie Polacy¹²⁰. Nieliczni urzędnicy rosyjskiego pochodzenia obejmowali takie stanowiska w Kaliszu, Suwałkach i Siedlcach i to zwykle dopiero w ostatnich latach XIX lub na początku XX wieku¹²¹. Natomiast w Piotrkowie stanowisko gubernialnego inżyniera – architekta zajmowali początkowo Rosjanie: do 1870 r. – Nikołaj Iwanowicz Bystrow i do 1882 r. Fiodor Filipowicz Tuchtiejew, których zastąpili następnie Polacy¹²². Najkrócej, od 1867 r. do 1887 r. gubernialnym inżynierem – architektem był w Lublinie katolik Ludwik Szamota. Jego trzech następców na tej posadzie było już wyznania prawosławnego¹²³.

Również stanowisko pomocnika gubernialnego inżyniera – architekta w Lublinie, Kielcach, Radomiu, Kaliszu, Warszawie i Płocku przez cały czas do 1914 r. zajmowali nieprzerwanie Polacy¹²⁴. W pozostałych rządach gubernialnych tylko sporadycznie byli oni zastępowani przez Rosjan: w Siedlcach od 1893 r. funkcję tę przez dwa lata pełnił Ilja Josifowicz Sidorski¹²⁵, w Łomży od 1894 do 1896 r. – Nikołaj Nikołajewicz Jakowlewski¹²⁶. W Suwałkach urzędnik pochodzenia rosyjskiego Stiepan Antonowicz Byszewski, stanowisko takie objął dopiero w 1906 r.¹²⁷, zaś w Piotrkowie, tylko w latach 1886–

¹¹⁸ Etyaty zarządów gubernialnych i powiatowych, s. 225.

¹¹⁹ Patrz przypis 24.

¹²⁰ APPł, RGPI, nr: 17, n.fol.; 41, n.fol.; 542, n.fol.; Pam. Kn. Płockoj Gub.: 1874, s. 7, 1893, s. 20; 1899, s. 18; Adres Kalendar 1913, s. 8; APKiel, RGKiel, nr: 835 851, n.fol.; 1289, n.fol.; 3780, n.fol.; Pam. Kn. Kieleckoj Gub.: 1902, s. 58; 1907, s. 94; 1913, s. 80; APB, RGŁom, nr: 114, n.fol.; 3068, n.fol.; 3287, n.fol.; Pam. Kn. Łomżyńskiej Gub.: 1885, s. 31; 1893, s. 54; 1894, s. 112; 1914, s. 46; APR, RGR, nr: 1495, n.fol.; 1857, n.fol.; 2228, n.fol.; Pam. Kn. Radomskiej Gub.: 1870, s. 53; 1874, s. 34; 1885, s. 7; 1899, s. 35; 1905, s. 31; 1910, s. 28; 1914, s. 30; Pam. Kn. Warszawskiej Gub.: 1874, s. 40; 1896, s. 52; Adres Kalendar 1877, s. 81; 1904, s. 67; 1914, s. 84.

¹²¹ APŁ, RGKiel, nr: 8415–8430, n.fol.; 2218, n.fol.; Pam. Kn. Kaliszskiej Gub.: 1903, s. 47; 1910, s. 73; 1914, s. 85; Pam. Kn. Suwalskiej Gub.: 1872, s. 41; 1892, s. 29; Pam. Kn. Siedleckiej Gub.: 1875, s. 43; 1877, s. 31; 1902, s. 68.

¹²² APŁ, RGPIotr, nr: 624a, n.fol.; 5028, n.fol.; 5256, n.fol.; 6322, n.fol.; 8765, n.fol.; Pam. Kn. Piotrkowskiej Gub.: 1872, s. 12; 1874, s. 32; 1883, s. 7; 1886, s. 6; 1891, s. 6.

¹²³ APL, RGL, nr. 1867: 185, n.fol.; 1886: 12, k. 142; Pam. Kn. Lublińskiej Gub.: 1885, s. 9; 1886, s. 9; 1899, s. 38; 1907, s. 57; 1914, s. 57.

¹²⁴ Patrz przypis 24.

¹²⁵ Pam. Kn. Siedleckiej Gub.: 1875, s. 43; 1893, s. 35; 1896, s. 40; 1902, s. 48; 1911, s. 74.

¹²⁶ Pam. Kn. Łomżyńskiej Gub.: 1885, s. 32; 1891, s. 52; 1894, s. 112; 1896, s. 48; 1897, s. 91; 1900, s. 99; 1914, s. 48.

¹²⁷ Pam. Kn. Suwalskiej Gub. 1907, s. 66.

–1892 zajmował je Rosjanin Nikołaj Iwanowicz Prokofiew¹²⁸. Pozostałe osoby zajmujące stanowisko pomocnika gubernialnego inżyniera – architekta w tych guberniach były polskiego pochodzenia.

9. W wydziałach lekarskich (*Wraczebnyje Otdielenija*) skoncentrowano wszystkie sprawy administracji gubernialnej służby medycznej, farmaceutycznej i weterynaryjnej. Personel wydziału stanowili: gubernialny inspektor lekarski (*gubernskij medicinskij inspektor*), doktor medycyny, zarządzający wydziałem urzędnik VII klasy, członek prezydium rządu gubernialnego z głosem stanowczym w sprawach medycznych, asesor farmacji (*farmaceutyczeskij assesor*), weterynarz gubernialny (*gubernskij weterinar*) – obaj zajmujący stanowiska VIII klasy oraz sekretarz X klasy. Ponadto od początku lat siedemdziesiątych XIX wieku w większości rządów gubernialnych utworzono stanowisko pomocnika gubernialnego inspektora lekarskiego (*pomoszcznik gubernskago medicinskago inspektora*) VIII klasy, którym z reguły był naczelnny lekarz miasta gubernialnego¹²⁹. Poza sekretarzem, wszyscy urzędnicy zajmujący posady w wydziale lekarskim musieli legitymować się odpowiednim do sprawowanej funkcji wykształceniem. W takiej postaci wydziały lekarskie istniały do początku 1898 r. Na mocy ukazu z 17. / 29.IV.1897 r. wydzielono z nich części weterynaryjne, z których utworzono samodzielne jednoosobowe wydziały weterynaryjne (*weterinarskoje otdielenije*), kierowane przez gubernialnych weterynarzy¹³⁰.

W pierwszym dwudziestolecu funkcjonowania wydziałów lekarskich stanowiska gubernialnych inspektorów lekarskich w prawie wszystkich rządach gubernialnych zajmowali wyłącznie urzędnicy polskiego pochodzenia. Dopiero na początku lat dziewięćdziesiątych XIX wieku byli oni konsekwentnie zastępowani przez urzędników rosyjskich wyznania prawosławnego, tak że w 1914 r. żaden Polak nie zajmował już takiej posady¹³¹. Przed objęciem urzędu gubernialnego inspektora lekarskiego przez Rosjan wydziałem lekarskim w Lublinie kierował od 1867 r. do 1892 r. Julian Kwaśniewski¹³², a w Płocku od 1872 r. do 1890 r. Władysław Ostrowski¹³³. Podobnie w Kielcach, Suwałkach, Łomży, Radomiu i Kaliszu do końca lat osiemdziesiątych stanowiska te pełnili wyłącznie Polacy¹³⁴. Najkrócej katolicy zajmowali stanowisko

¹²⁸ APŁ, RGPIotr, nr: 5256, n.fol.; Pam. Kn. Petrokowskiej Gub.: 1887, s. 6; 1891, s. 6; 1893, s. 56.

¹²⁹ Etyaty rządów gubernialnych i powiatowych, s. 229.

¹³⁰ Zbiór Praw Cesarstwa Rosyjskiego 1900, t. XVII, s. 144; J. Godlewska, op. cit., s. 7.

¹³¹ Patrz przypis 24.

¹³² APL, RGL, nr: 1867: 185, n.fol.; 1892: 2, k. 21; Pam. Kn. Lublińskiej Gub.: 1891, s. 41; 1894, s. 46.

¹³³ Pam. Kn. Płockiej Gub.: 1874, s. 12; 1889, s. 47; 1891, s. 9.

¹³⁴ APKiel, RGKiel, nr: 1289, n.fol.; 1300, n.fol.; 2212, n.fol.; 2937, n.fol.; Pam. Kn. Kieleckiej Gub.: 1886, s. 5; 1889, s. 35; Pam. Kn. Suwalskiej Gub.: 1872, s. 44; 1881, s. 8; 1887, s. 8; Pam. Kn. Łomżyńskiej Gub.: 1887, s. 34; 1891, s. 56; APR, RGR, nr: 1482, n.fol.; Pam. Kn. Radomskiej Gub.: 1870, s. 55; 1887, s. 7; 1889, s. 6; APŁ, RGKal, nr: 8415–8419, n.fol.; Pam. Kn. Kaliszskiej Gub. 1891, s. 38.

gubernialnego inspektora lekarskiego w Siedlcach – do 1877 r. Antoni Czopowski i do 1879 r. Żeliśław Zawadzki,¹³⁵ a najdłużej w Piotrkowie – do 1888 r. Ksawery Mianowski i do 1902 r. Tadeusz Dobrzelewski.¹³⁶ Natomiast posady pomocników gubernialnych inspektorów lekarskich, które utworzono tylko w Warszawie, Kaliszu, Suwałkach, Piotrkowie, Łomży i Lublinie, zajmowali przez cały czas Polacy, lekarze miejscy miast – siedzib rządów gubernialnych¹³⁷.

We wszystkich rządach gubernialnych poza suwalskim, aż do czasu wyodrębnienia z wydziałów lekarskich samodzielnych wydziałów weterynaryjnych wszystkie posady gubernialnych weterynarzy zajmowały nieprzerwanie osoby polskiego pochodzenia. Dopiero po 1897 r. pojawili się na tych stanowiskach Rosjanie, ale prawie połową wydziałów weterynaryjnych aż do 1914 r. kierowali nadal Polacy¹³⁸. Posady asesorów farmaceutycznych we wszystkich wydziałach lekarskich przez cały czas ich funkcjonowania zajmowali wyłącznie Polacy¹³⁹. Natomiast urzędnicy pochodzenia rosyjskiego sporadycznie zajmowali posady sekretarzy kierujących referatami ogólnymi wydziałów lekarskich. W Płocku urzędnicy tacy pojawili się już w 1877 r., w Lublinie i Piotrkowie dopiero w 1899 r., a w Kielcach Rosjanie w ogóle nie obejmowali takiego stanowiska¹⁴⁰.

IV. Przedstawiony wyżej przegląd stanowisk urzędniczych oraz ich obsada personalna, pozwalają na odtworzenie polityki kadrowej, prowadzonej przez władze carskie w organach zarządu gubernialnego Królestwa Polskiego, w okresie od 1867 do 1915 r.

Według planów unifikacyjnych wymianą kadry urzędniczej miały zostać objęte wszystkie posady urzędnicze w każdym pionie i na każdym szczeblu nowego ustroju organów zarządu cywilnego Królestwa, a więc przeszło 10 tysięcy stanowisk urzędniczych, w tym blisko 2 tysiące w organach administracji ogólnej. Realizacja tak ogromnego przedsięwzięcia w ciągu kilku lat, czy nawet dekady, nie mogła nastąpić bez ryzyka, że spowoduje ona zakłócenie sprawnego funkcjonowania aparatu administracyjnego Cesarstwa. Szybka wymiana całej kadry urzędniczej w Królestwie spowodowałaby konieczność odejścia ze służby w Cesarstwie znacznej liczby wykwalifikowanych i doświadczonych urzędników, legitymujących się długoletnim stażem pracy, którzy mogliby objąć posady w nowo organizowanej ad-

¹³⁵ Pam. Kn. Siedleckoj Gub.: 1875, s. 42; 1877, s. 32; 1879, s. 34.

¹³⁶ APŁ, RGPIotr, nr: 624a, n.fol.; 4883, n.fol.; 5028, n.fol.; 5256, n.fol.; Pam. Kn. Piotrkowskiej Gub.: 1872, s. 17; 1890, s. 10; 1891, s. 10; 1902, s. 44.

¹³⁷ Patrz przypis 24.

¹³⁸ Tamże.

¹³⁹ Tamże.

¹⁴⁰ Pam. Kn. Płockoj Gub. 1877, s. 11; Pam. Kn. Lublinskiej Gub. 1899, s. 48; Pam. Kn. Piotrkowskiej Gub. 1899, s. 45.

ministracji cywilnej w guberniach Królestwa Polskiego. Ponadto przeniesienie w krótkim czasie do służby w Królestwie tak dużej grupy urzędników, którym tylko z tego tytułu należało wypłacać liczne dodatki służbowe oraz zapewnić godziwe warunki egzystencji w nowym miejscu pracy (np. mieszkanie), stanowiłoby poważne obciążenie dla budżetu państwa rosyjskiego i tak oszczędnego w wydatkach na utrzymanie administracji. W końcu pod uwagę należało brać także ewentualną niechęć wielu urzędników rosyjskich, zwłaszcza starszych stażem, o już ustabilizowanej pozycji w hierarchii służbowej, do porzucenia dotychczasowego miejsca pracy oraz środowiska i podjęcia służby w nowym otoczeniu, w obcym i wrogim kraju. Względy te przesądziły najprawdopodobniej o tym, że realizacja rusyfikacyjnej polityki władz carskich wobec personelu urzędniczego administracji cywilnej w Królestwie Polskim po powstaniu styczniowym w praktyce daleko odbiegała od pierwotnych założeń przyjętych w połowie lat sześćdziesiątych. Wymiana polskiej kadry urzędniczej w poszczególnych organach zarządu gubernialnego trwała z różnym natężeniem przez cały pięćdziesięcioletni okres do wybuchu I wojny światowej, ale nigdy nie została zakończona. Proces usuwania Polaków z zajmowanych posad i zastępowania ich urzędnikami pochodzenia rosyjskiego przebiegał nierównomiernie i różnił się w zależności od charakteru i kategorii poszczególnych stanowisk służbowych.

Ze względów politycznych najszybciej odsunięto Polaków od sprawowania naczelných stanowisk służbowych, tj. gubernatorów i wicegubernatorów. Było to zadanie stosunkowo łatwe do przeprowadzenia w krótkim czasie, gdyż dotyczyło tylko 20 stanowisk służbowych. Znacznie więcej czasu zajęło władzom carskim wprowadzenie urzędników pochodzenia rosyjskiego na kierownicze stanowiska w poszczególnych komórkach wewnętrznych organów zarządu gubernialnego, to jest tych, z którymi wiązały się samodzielne kompetencje decyzyjne. Do tej kategorii stanowisk służbowych należały posady zarządzających kancelariami gubernatorów oraz radców, asesorów, sekretarzy i innych urzędników samodzielnie kierujących wydziałami rządów gubernialnych – w sumie 80 stanowisk urzędniczych. Szybką i konsekwentną rusyfikacją objęto jedynie stanowiska zarządzających kancelariami gubernatorów. Posady te od czasu reorganizacji zarządu gubernialnego w 1866 r. przez cały okres funkcjonowania administracji rosyjskiej w Królestwie Polskim były zajmowane wyłącznie przez Rosjan. Natomiast w wydziałach rządów gubernialnych Polacy byli zatrudniani na stanowiskach kierowniczych do końca XIX wieku choć z upływem lat w coraz mniejszej liczbie. Uwagę zwraca fakt, że do połowy lat osiemdziesiątych urzędnicy polskiego pochodzenia stanowili zdecydowaną większość wśród wszystkich radców i asesorów stojących na czele wydziałów rządów gubernialnych, a w niektórych rządach gubernialnych wydziałami prawnymi, budowniczymi i weterynaryjnymi zarządzali nieprzerwanie do wybuchu I wojny światowej i ewakuacji władz cywilnych z Kró-

lestwa w sierpniu 1915 r.¹⁴¹ Gwałtowne zmniejszenie ich liczby nastąpiło dopiero w końcu XIX wieku. Można to przypisać wzmożonym wysiłkom rusyfikacyjnym wynikającym z powrotu do reakcyjnego kursu polityki władz carskich wobec Królestwa Polskiego w czasach panowania cara Aleksandra III i rządów gen. Hurki w Warszawie.

Pozostałe posady urzędnicze należy zaliczyć do kategorii stanowisk wykonawczych. W każdej kancelarii, wydziale i referacie zajmowała je liczna rzesza referentów, buchalterów, sekretarzy, archiwistów, dziennikarzy i ich pomocników. Byli to urzędnicy pozbawieni kompetencji władczych. Podlegali bezpośrednio zarządzającym kancelariami czy radcom lub asesorum wydziałów i zobowiązani byli do ścisłego wykonywania ich poleceń służbowych. Nie mieli zatem wpływu na kierunek prac prowadzonych w ich urzędach. Zapewne ze względu na niską rangę tej kategorii stanowisk służbowych, tak w wydziałach jak i w kancelariach rządów gubernialnych Polacy aż do drugiej połowy lat osiemdziesiątych stanowili podstawowy personel urzędniczy sprawujący funkcje wykonawcze. Dopiero z nadejściem lat dziewięćdziesiątych utracili przewagę liczebną nad Rosjanami zatrudnianymi coraz powszechniej na takich posadach. Jednakże aż do 1915 r. Polacy utrzymali się na blisko jednej trzeciej wszystkich stanowisk wykonawczych. Jedynie w kancelariach gubernatorów przez cały czas ich istnienia stanowiska takie powierzano niemal bez wyjątku urzędnikom rosyjskim¹⁴².

W rezultacie ilościowy udział urzędników polskiego pochodzenia w obsadzie wszystkich stanowisk służbowych w organach zarządu gubernialnego w okresie pięćdziesięciu lat funkcjonowania rosyjskiego zarządu cywilnego w Królestwie Polskim po powstaniu styczniowym był znaczny i wynosił od 80% w pierwszej dekadzie po 1866 r. do 50 % u schyłku XIX wieku. Nie była to sytuacja pożądana przez władze carskie, o czym świadczą liczne zwłaszcza na przełomie XIX i XX wieku zalecenia płynące z kancelarii generała – gubernatora i z kancelarii jego pomocnika do spraw policyjnych, wzywające poszczególnych gubernatorów do przyspieszenia wymiany podległych im urzędników wyznania rzymskokatolickiego na osoby wyłącznie rosyjskiego pochodzenia (iskluczitielno russkago proischożdienija). Tym niemniej Polacy nadal byli zatrudniani w administracji cywilnej, choć z biegiem lat w coraz mniejszej liczbie i na coraz niższych posadach. W przededniu wybuchu I wojny światowej zajmowali oni jeszcze blisko jedną czwartą wszystkich stanowisk służbowych. Nie można zatem zgodzić się z utrwalonym w powszechnej opinii twierdzeniem, że po powstaniu styczniowym Polacy zostali konsekwentnie odsunięci od sprawowania stanowisk urzędniczych w organach nowego ustroju zarządu cywilnego Królestwa. Niezależnie od oficjalnych deklaracji i wysiłków władz carskich Polacy byli zatrudniani w administracji po-

¹⁴¹ Patrz przypis 24.

¹⁴² Tamże.

powstaniowej i to w zdumiewająco dużej liczbie, choć z biegiem lat na coraz mniej znaczących stanowiskach służbowych. W konsekwencji zmian politycznych po 1863 r. utracili co prawda możliwość obejmowania najwyższych posad urzędniczych, a więc nie mogli kontrolować poszczególnych urzędów, ale na pozostałych stanowiskach służbowych w większości organów zarządu cywilnego utrzymali liczebną przewagę nad Rosjanami niemal do końca XIX wieku. Pomimo licznych zachęt ze strony władz carskich, przede wszystkim finansowych, przez długi czas stosunkowo niewielu urzędników pochodzenia rosyjskiego decydowało się przejść do służby cywilnej w Królestwie Polskim. Po 1866 r. przez dwie dekady wystarczyło ich jedynie na obsadzenie kluczowych stanowisk. Należy jednak stwierdzić, że zajmując tylko ważniejsze posady Rosjanie mogli, ze względu na potęgę stojącego za nimi aparatu „samodzierżawia”, panować nad funkcjonowaniem instytucji, w których przez długi czas stanowili mniejszość. Natomiast o umiejętnościach urzędników polskiego pochodzenia świadczy to, że potrafili oni wykonywać swoją pracę dostosowując się do nowych warunków. Do podjęcia pracy w zrusyfikowanym aparacie administracyjnym Królestwa zmuszały Polaków często okoliczności życiowe, o pracę w owych czasach było trudno, a posiadane wykształcenie oraz kwalifikacje stanowiły w wielu wypadkach jedyny kapitał, jakim dysponowali. Jednakże urzędując i pisząc po rosyjsku towarzyszyli swoim rosyjskim zwierzchnikom w ich pracy zmierzającej do przebudowy ustrojowej Królestwa i do silniejszego powiązania go z imperium rosyjskim.

LA RUSSIFICATION DU PERSONNEL DES ORGANES DES GOUVERNEMENTS PROVINCIAUX DANS LE ROYAUME DE POLOGNE (1867–1915)

Résumé

Après la chute de l'insurrection de janvier 1863 les autorités tsaristes ont entrepris de mettre fin aux particularités du régime et du droit dans le Royaume de Pologne (Royaume du Congrès) qui le différenciait de la Russie. A partir du 1/13 janvier 1867 on introduisit dans le Royaume une nouvelle organisation de l'administration provinciale copiée sur l'administration russe. Selon les intentions des autorités tsaristes cette transformation de l'administration provinciale devait être accompagnée d'un échange de tout les fonctionnaires locaux. On avait l'intention de remplacer les Polonais qui occupaient presque tous les postes dans les gouvernements provinciaux par des fonctionnaires d'origine russe qu'on devait amener des gouvernements provinciaux de l'intérieur de l'Empire. Mais la réalisation de ces projets était loin de suivre les règles primitives. Le remplacement du personnel polonais par les Russes dans les organes gouvernementaux respectifs se poursuivait avec plus ou moins d'intensité jusqu' au déclenchement de la première guerre mondiale., et n'a jamais abouti à sa fin. Pour des raisons politiques les Polonais n'étaient pas admis, en tant que fonctionnaires, aux postes supérieurs c'est-à-dire de gou-

verneurs ou de vice-gouverneurs. Pour les mêmes raisons vite et avec un esprit de suite prononcé a été soumis à la russification le personnel des bureaux des gouverneurs. Par contre dans les départements et les bureaux de l'exécutif gouvernemental les Polonais jusqu'aux années quatre-vingt du XIXe s. restaient comme personnel de base. La supériorité numérique des Polonais disparut seulement au début des années quatre-vingtdix, néanmoins jusqu' à 1915 les Polonais ont conservé près d'un quart de tous les postes de fonctionnaires. En fin de compte la part des fonctionnaires d'origine polonaise dans le personnel de tous les postes aux gouvernements provinciaux pendant le 50, années du fonctionnement de l'administration civile russe dans le Royaume de Pologne, après l'insurrection de janvier 1863, a été considérable – vers 80 p.c. dans la première décennie après 1866 et jusqu'au 50 p.c. à la fin du XIXe s.